
Wykluczenie emerytalne z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego – analiza skali i zasięgu zjawiska

---

Artykuł podejmuje problematykę wykluczenia z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego, które jest przy tym rozumiane zarówno jako brak dostępu, jak i jako brak korzystania z produktów dodatkowego zabezpieczenia emerytalnego. Głównym celem opracowania jest oszacowanie skali wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego. W toku realizacji tego celu dokonano konceptualizacji pojęcia wykluczenia emerytalnego oraz sformułowano koncepcję pomiaru jego skali. W efekcie przeprowadzonych analiz empirycznych oceniono stopień wykluczenia emerytalnego w Polsce. Stwierdzono, że dodatkowe oszczędności emerytalne gromadzi niewielu, a ci nieliczni, którzy oszczędzają, odkładają zdecydowanie za mało, aby zapewnić sobie w przyszłości satysfakcjonujący poziom dochodów. Jednocześnie odnotowano, że twierdzenie, zgodnie z którym ekskluzja w dodatkowym systemie emerytalnym wynika z ograniczonej formalnie dostępności produktów gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych, jest nieuzasadnione. Ustalono, że wysoki stopień wykluczenia emerytalnego z dodatkowego systemu emerytalnego jest warunkowany brakiem posiadania instrumentów gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych oraz niskim poziomem ich realnego wykorzystania. Ponadto stwierdzono, że o ile konstrukcja systemu pracowniczych planów kapitałowych (PPK) skutkuje ograniczeniem zasięgu i skali wykluczenia z dodatkowej części systemu emerytalnego, o tyle program ten nie stanowi kompleksowego remedium na zjawisko wykluczenia z dodatkowego systemu emerytalnego w Polsce.

Słowa kluczowe: dodatkowy system emerytalny, pracownicze plany kapitałowe (PPK), trzeci filar, wykluczenie emerytalne, wykluczenie finansowe

Otrzymano: 12.02.2020

Zaakceptowano po recenzjach: 10.08.2020

DOI: 10.32088/0000_36

Wprowadzenie¹

W obliczu pesymistycznych prognoz dotyczących adekwatności dochodowej polskiego systemu emerytalnego² szczególną uwagę zwraca znikomy stopień wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Według danych Komisji Nadzoru Finansowego (KNF) jedynie 5,8 proc. ogółu aktywnych zawodowo Polaków ma indywidualne konto emerytalne (IKE), indywidualne konto zabezpieczenia emerytalnego (IKZE) – 4,3 proc., a odsetek uczestników pracowniczych programów emerytalnych (PPE) wynosi ok. 2,5 proc.³ Z kolei wstępne dane o partycypacji w pracowniczych planach kapitałowych (PPK) mówią o 39 proc. uprawnionych, którzy nie zgłosili chęci rezygnacji z uczestnictwa w programie⁴. Niski poziom upowszechnienia instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę jest analizowany w opracowaniu przez pryzmat wykluczenia (ekskluzji) z dodatkowej części systemu emerytalnego. Wykluczenie to, przez analogię do definicji wykluczenia finansowego Małgorzaty Iwanicz-Drozdowskiej⁵, jest rozumiane zarówno jako brak dostępu, jak również jako niekorzystanie z produktów emerytalnych.

W literaturze światowej pojęcie wykluczenia emerytalnego (*pension exclusion*) na ogół jest odnoszone do kwestii podatkowych związanych z gromadzeniem środków w dodatkowych programach emerytalnych. Nie zmienia to jednak faktu, że samo zjawisko niskiego poziomu upowszechnienia instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę jest przedmiotem licznych analiz. Do głównych nurtów w tym obszarze należą: identyfikacja determinant korzystania z dodatkowych planów emerytalnych⁶, wpływ dostępu do informacji⁷ oraz edukacji finansowej na poziom oszczędności emerytalnych⁸,

1 Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019–2022, nr projektu: 021/RID/2018/19, kwota finansowania: 11 897 131,40 zł.

2 *Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators*, Paris 2019; *The 2018 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2016–2070)*, Brussels 2018.

3 Obliczenia własne na podstawie danych Komisji Nadzoru Finansowego oraz Głównego Urzędu Statystycznego publikowanych w: *Biuletyn roczny. Rynek PPE 2018*, Warszawa 2019; *Informacje liczbowe o rynku IKE za 2018 rok*, Warszawa 2019; *Informacje liczbowe o rynku IKZE za 2018 rok*, Warszawa 2019; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski II kwartał 2019 roku*, Warszawa 2019.

4 *PPK – rewolucja w oszczędzaniu. Pracownicze Plany Kapitałowe jako standard na rynku pracy w dużych firmach*, 2019. Dla porównania szacunki Antoniego Kolka i Marcina Wojewódki wskazują na poziom partycypacji ok. 40 proc., zob. A. Kolek, M. Wojewódka, *Poziom partycypacji w Pracowniczych Planach Kapitałowych*, Warszawa 2019.

5 *Edukacja i świadomość finansowa. Doświadczenia i perspektywy*, red. M. Iwanicz-Drozdowska, Warszawa 2011.

6 A.H. Munnell, A.E. Sundén, C. Taylor, *What Determines 401(K) Participation and Contributions?*, „SSRN Scholarly Paper” 2000, No. 2000-12; L.E. Papke, *Participation in and Contributions to 401(k) Pension Plans: Evidence from Plan Data*, „Journal of Human Resources” 1995, Vol. 30, No. 2.

7 E. Duflo, E. Saez, *The Role of Information and Social Interactions in Retirement Plan Decisions: Evidence from a Randomized Experiment*, „The Quarterly Journal of Economics” 2003, Vol. 118, No. 3.

8 A. Lusardi, *Savings and the Effectiveness of Financial Education* [w:] *Pension Design and Structure: New Lessons from Behavioral Finance*, ed. O. Mitchell, S. Utkus, Oxford 2003; A. Lusardi, O.S. Mitchell, *Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications for Financial Education*, „Business Economics” 2007, Vol. 42, No. 1; M. van Rooij, A. Lusardi, R. Alessie, *Financial Literacy and Retirement Planning in the Netherlands*, „Journal of Economic Psychology” 2011, Vol. 32, No. 4.

zagadnienia związane z opodatkowaniem oszczędności emerytalnych⁹, w tym w szczególności kwestia skuteczności zachęt podatkowych¹⁰, oraz optymalny poziom dodatkowych oszczędności emerytalnych¹¹. Ponadto jeden z najnowszych obszarów badań obejmuje zastosowanie narzędzi bazujących na dorobku ekonomii behawioralnej, takich jak np. mechanizm automatycznego zapisu, co może prowadzić do zwiększania partycypacji w dobrowolnych programach emerytalnych¹².

W krajowym piśmiennictwie zjawisko szeroko pojętego wykluczenia emerytalnego nie było dotychczas przedmiotem pogłębionych analiz. Jedne z nielicznych badań w tym zakresie zaprezentowały Olga Kondzielnik i Katarzyna Majka¹³, które badały ryzyko wykluczenia emerytalnego pokolenia Y. Mariusz Dybał rozpatrywał z kolei problematykę wykluczenia emerytalnego z części dodatkowej polskiego systemu emerytalnego¹⁴. Należy jednak odnotować istnienie dość obszernej literatury podejmującej tematykę gromadzenia dodatkowych oszczędności na cele emerytalne w ramach instrumentów tzw. trzeciego filaru (IKE, IKZE i PPE). Autorzy tych opracowań koncentrują się jednak głównie na prezentacji poszczególnych instrumentów oraz ocenie funkcjonowania ich rynku¹⁵. Innymi nurtami badań nad instrumentami

-
- 9 T. Ghilarducci, *The Changing Role of Employer Pensions: Tax Expenditures, Costs, and Implications for Middle-Class Elderly*, „The Levy Economics Institute Working Paper” 2006, No. 469.
- 10 O. Attanasio, J. Banks, M. Wakefield, *Effectiveness of tax incentives to boost (retirement) saving: Theoretical motivation and empirical evidence*, „IFS Working Paper” 2004, No. W04/33; J. Ayuso, J.F. Jimeno, E. Villanueva, *The Effects Of The Introduction Of Tax Incentives On Retirement Saving*, „SERIEs” 2019, Vol. 10, No. 3; E. Duflo, W. Gale, *Saving Incentives for Low- and Middle-Income Families: Evidence from a Field Experiment with H & R Block*, „The Quarterly Journal of Economics” 2006, Vol. 121, No. 4; E.M. Engen, W.G. Gale, J.K. Scholz, *The Illusory Effects of Saving Incentives on Saving*, „Journal of Economic Perspectives” 1996, Vol. 10, No. 4.
- 11 D. Bernheim, L. Forni i in., *How Much Should Americans Be Saving for Retirement?*, „Working Papers” 2000, No. WP 00-02; J. Scholz, A. Seshadri, S. Khitatrakun, *Are Americans Saving Optimally for Retirement?*, „Journal of Political Economy” 2006, Vol. 114, No. 4.
- 12 S. Benartzi, R.H. Thaler, *Heuristics and Biases in Retirement Savings Behavior*, „Journal of Economic Perspectives” 2007, Vol. 21, No. 3; G.D. Carroll, J.J. Choi i in., *Optimal Defaults and Active Decisions*, „The Quarterly Journal of Economics” 2009, Vol. 124, No. 4; J.J. Choi, D. Laibson i in., *For Better or for Worse: Default Effects and 401(k) Savings Behavior*, „NBER Working Paper” 2001, No. 8651; B. Madrian, D.F. Shea, *The Power of Suggestion: Inertia in 401(k) Participation and Savings Behavior*, „The Quarterly Journal of Economics” 2001, Vol. 116, No. 4; R.H. Thaler, S. Benartzi, *Save More Tomorrow™: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving*, „Journal of Political Economy” 2004, Vol. 112, No. S1.
- 13 O. Kondzielnik, K. Majka, *Ryzyko wykluczenia emerytalnego pokolenia Y*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2019, nr 1 (31).
- 14 M. Dybał, *Wykluczenie emerytalne w III filarze*, „Ekonomia” 2019, t. 25, nr 4.
- 15 B. Chorkowy, *Indywidualne Konto Emerytalne (IKE) oraz Indywidualne Konto Zabezpieczenia Emerytalnego (IKZE) jako formy budowy kapitału emerytalnego*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Gdańsku” 2013, nr 27; K. Ciuman, *Dobrowolne oszczędzanie na emeryturę a rozwój instytucji pośrednictwa finansowego*, „Zeszyty Naukowe/ Polskie Towarzystwo Ekonomiczne” 2012, nr 12; M. Dybał, *Pracownicze programy emerytalne w Polsce*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review” 2017, t. 23, nr 3; E. Leśna-Wierszołowicz, *IKE i IKZE jako dobrowolne formy gromadzenia oszczędności emerytalnych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 451; E. Leśna-Wierszołowicz, *Rynek indywidualnych kont emerytalnych w Polsce*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2016, nr 44, t. 1; J. Petelczyc, *Tworzenie pracowniczych programów emerytalnych w Polsce – zachęty i bariery*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” 2015, nr 3 (126); S. Pieńkowska-Kamieniecka, *Specificity and Effectiveness of Employee Pension Programs in The Form of The Contract for The Employer Contributing The Employee Contributions to The Investment Fund*, „Olsztyn Economic Journal” 2010, Vol. 5, No. 2; I. Staniec, *Ryzyko emerytalne a polski dobrowolny system emerytalny*, „Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Mar-

trzeciego filaru są: ocena ich ryzyka i efektywności inwestycyjnej¹⁶, skuteczność stosowanych w ich ramach zachęt fiskalnych¹⁷, a także kierunki ich rozwoju oraz modyfikacji¹⁸. W ostatnim czasie opublikowane zostały również prace podejmujące problematykę funkcjonowania PPK¹⁹.

Głównym celem prezentowanego badania jest oszacowanie skali wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego. Realizacji tego oszacowania służą cele pomocnicze, do których należą: konceptualizacja pojęcia wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części systemu emerytalnego, sformułowanie koncepcji pomiaru wykluczenia emerytalnego oraz ocena zasięgu wykluczenia emerytalnego z udziału w poszczególnych instrumentach gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych w Polsce. Dodatkowo, w związku z trwającym wdrażaniem systemu pracowniczych planów kapitałowych, jako cel poboczny przyjęto również próbę oceny, w jakim stopniu mechanizm ten przyczyni się do ograniczenia zjawiska ekskluzji z dodatkowej części systemu emerytalnego w Polsce.

Opracowanie ma charakter teoretyczno-empiryczny. W warstwie teoretycznej, obejmującej konceptualizację pojęcia wykluczenia emerytalnego oraz metod jego pomiaru, wykorzystane metody badawcze bazują na krytycznej analizie piśmiennictwa i syntezie płynących z niej wniosków. Analizy przedstawione w części empirycznej opracowania opierają się na badaniach ilościowych przeprowadzonych z wykorzystaniem uprzednio zdefiniowanych miar wykluczenia emerytalnego z części dodatkowej systemu emerytalnego na podstawie danych publikowanych przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) oraz KNF.

---

keting” 2019, nr 21 (70); K. Stańczak-Strumiłło, *Towarzystwa funduszy inwestycyjnych w rozwoju Indywidualnych Kont Emerytalnych i Indywidualnych Kont Zabezpieczenia Emerytalnego w Polsce*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2017, nr 5 (89), cz. 2, *Rynki kapitałowe*.

- 16 Ł. Dopierała, *Efektywność produktów emerytalnych oferowanych przez zakłady ubezpieczeń na życie na przykładzie IKE*, „Finanse i Prawo Finansowe” 2017, t. 4, nr 2; Ł. Dopierała, *Efektywność zarządzania oszczędnościami emerytalnymi przez zakłady ubezpieczeń*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Organizacja i Zarządzanie” 2017, nr 73; M. Szczepański, *Alokacja ryzyka w PPE w Polsce*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- 17 J. Koćwin, *Zainteresowanie oraz opłacalność oszczędzania na emeryturę w III filarze*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review” 2017, t. 23, nr 3; J. Rutecka, *Realokacja czy nowe oszczędności? O efektach zachęt podatkowych w dodatkowym oszczędzaniu na starość w Polsce*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2015, nr 1 (18); R. Witczak, *Opodatkowanie IKE i IKZE jako formy gromadzenia środków emerytalnych oraz instrument optymalizacji podatkowej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 2012, t. 274.
- 18 T.T. Czerwińska, *Perspektywy rozwoju indywidualnych kont emerytalnych w Polsce – szanse i zagrożenia*, „Monografie i Opracowania Naukowe/ Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Kolegium Zarządzania i Finansów” 2005; J. Rutecka, *Dodatkowe zabezpieczenie emerytalne – charakterystyka i czynniki rozwoju*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 342.
- 19 G. Gołębowski, P. Russel, *Pracownicze plany kapitałowe a bezpieczeństwo finansowe Polaków*, „Studia Ekonomiczne” 2018, t. 358; S. Jakubowski, *Świadczenia z pracowniczych planów kapitałowych*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2019, t. 2 (32); T. Jedynak, *Wpływ wprowadzenia pracowniczych planów kapitałowych na wysokość przyszłych świadczeń emerytalnych w Polsce*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” 2018, nr 2 (137); T. Jedynak, *How to Effectively Encourage Poles to Save for Retirement? The Use of Achievements of Behavioural Economics in the Construction of Employee Capital Plans*, „Problemy Polityki Społecznej” 2019, Vol. 45; M. Szuba, *Pracownicze plany kapitałowe (PPK) – ratunek dla polskiego systemu emerytalnego?*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2019, nr 8.

Pojęcie wykluczenia emerytalnego

Kategorią znaczeniowo szerszą od wykluczenia emerytalnego jest wykluczenie finansowe, które z kolei jest traktowane jako jeden z obszarów wiążących się z wykluczeniem społecznym. Pojęcie wykluczenia społecznego (ekskluzji społecznej) jest wielowymiarowe i trudne do jednoznacznego określenia. Zgodnie z ogólną definicją jest to sytuacja, gdy dana jednostka lub grupa społeczna, będące członkami wspólnoty, nie mogą uczestniczyć w pełni w ważnych dziedzinach swojego życia²⁰. W piśmiennictwie pojęcie to definiowane jest w ramach czterech głównych kategorii jako: 1) problem uczestnictwa w życiu społecznym lub zbiorowym; 2) problem korzystania z praw społecznych i socjalnych; 3) problem dostępu do zasobów, dóbr publicznych, instytucji i systemów społecznych oraz 4) relatywna i wielowymiarowa deprivacja²¹. Abstrahując jednak w tym miejscu od rozważań *stricte* definicyjnych, jako względnie uniwersalne ujęcie można przyjąć definicję Lucyny Frąckiewicz, która twierdzi, że wykluczenie społeczne to sytuacja uniemożliwiająca lub też w istotny sposób utrudniająca jednostce lub grupie pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury społecznej, jak też gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób zgodnie z obowiązującym prawem²². Wskazuje się na cztery główne powody wykluczenia społecznego: fizyczny (związany ze zdrowiem), strukturalny (kapitał kulturowy), moralny (uzależnienia, przestępczość) oraz materialny (ubóstwo i bezrobocie)²³. Wykluczenie społeczne prowadzi do obniżenia jakości życia jednostki, uniemożliwiając lub utrudniając jej gromadzenie dochodów oraz niezbędnych do życia zasobów, a także podejmowanie niektórych ról społecznych²⁴.

Z wykluczeniem społecznym – szczególnie z jego ekonomicznym wymiarem – ściśle łączy się zjawisko wykluczenia finansowego²⁵. Pojęcie wykluczenia finansowego zostało wprowadzone do światowego piśmiennictwa przez Andrew Leyshona i Nigela Thrifta, którzy zdefiniowali je jako proces prowadzący do ograniczania dostępu do systemu finansowego określonym grupom społecznym²⁶. M. Iwanicz-Drozdowska wykluczenie finansowe definiuje natomiast jako brak dostępu bądź brak korzystania z usług finansowych²⁷. Z innej perspektywy jest ono również określane jako proces,

20 T. Panek, J. Czapiński, *Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, „Contemporary Economics” 2015, Vol. 9, No. 4.

21 R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, red. R. Szarfenberg, C. Żołędziowski, M. Theiss, Warszawa 2010.

22 L. Frąckiewicz, *Wykluczenie społeczne w skali makro- i mikroregionalnej* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2005, s. 11.

23 T. Panek, J. Czapiński, *op. cit.*, s. 369.

24 S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *Kategoria ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, red. S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska, Warszawa 2005.

25 B. Szopa, A. Szopa, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe/ Polskie Towarzystwo Ekonomiczne” 2011, nr 11.

26 A. Leyshon, N. Thrift, *Geographies of Financial Exclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1995, Vol. 20, No. 3.

27 *Edukacja i świadomość finansowa...*, *op. cit.*

w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie lub korzystaniu z produktów i usług finansowych na głównym rynku (*mainstream market*), które są odpowiednie dla ich potrzeb i umożliwiają im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie²⁸. Studium literatury prowadzi do identyfikacji dwóch głównych nurtów definiowania wykluczenia finansowego. W wąskim ujęciu jest traktowane jako brak możliwości korzystania z usług finansowych. W ujęciu szerokim odnosi się natomiast do trudności w dostępie i korzystaniu z usług finansowych²⁹. Stawiając klientów instytucji finansowych w centrum rozważań, wskazuje się, że wykluczenie finansowe w wąskim rozumieniu odnosi się do osób, które nie korzystają z żadnych produktów i usług finansowych, a w szerokim rozumieniu – do osób, które korzystają z usług finansowych w ograniczonym stopniu³⁰.

W kontekście związku wykluczenia finansowego z wykluczeniem społecznym należy odnotować dwustronny charakter tej relacji. W krajach rozwiniętych przyjmuje się, że wykluczenie finansowe przyczynia się do wykluczenia społecznego, gdyż jednostka nie jest w stanie w pełni funkcjonować w społeczeństwie bez dostępu do usług finansowych. W krajach słabiej rozwiniętych ekskluzja społeczna jest natomiast traktowana jako przyczyna wykluczenia finansowego. W sytuacji gdy w gospodarce przeważa obieg gotówkowy, brak dostępu do usług finansowych nie powoduje bowiem wykluczenia z życia społecznego³¹.

Analizując zjawisko wykluczenia finansowego, warto zwrócić uwagę, że może ono mieć charakter rzeczywisty lub nieświadomiony³². Wykluczenie rzeczywiste dotyczy sytuacji, gdy dana osoba chce, ale nie może skorzystać z określonej usługi finansowej (np. ze względu na wiek, poziom dochodu). Wykluczenie nieświadomione obejmuje natomiast osoby, które z własnej woli nie korzystają z usług finansowych (np. nie mają konta bankowego).

Wśród różnych rodzajów wykluczenia finansowego wskazuje się wykluczenie: kredytowe, płatnicze, transakcyjne, inwestycyjne, ubezpieczeniowe, oszczędnościowe oraz – będące przedmiotem szczególnego zainteresowania w tym opracowaniu – wykluczenie emerytalne. Nawiązując do przytoczonej definicji wykluczenia finansowego M. Iwanicz-Drozdowskiej, wykluczenie emerytalne można zdefiniować jako brak dostępu lub niekorzystanie z produktów emerytalnych³³. W odniesieniu do

28 *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, 2008.

29 M. Iwanicz-Drozdowska, P. Błądowski, *Wykluczenie finansowe w Polsce a możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2; J. Prosiński, *Determinanty wykluczenia finansowego w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2018, nr 532, *Finanse i rachunkowość na rzecz zrównoważonego rozwoju*; B. Szopa, A. Szopa, *op. cit.*

30 *Financial Services Provision...*, *op. cit.*; M. Solarz, *Determinanty oraz sposoby ograniczania wykluczenia finansowego osób bezrobotnych*, „Optimum: Studia Ekonomiczne” 2014, nr 4 (70).

31 *Edukacja i świadomość finansowa...*, *op. cit.*, s. 27.

32 M. Solarz, *op. cit.*

33 *Edukacja i świadomość finansowa...*, *op. cit.* Podobnie wykluczenie emerytalne definiuje również M. Dybał, który twierdzi, że polega ono na utrudnieniu w korzystaniu lub niekorzystaniu z produktów emerytalnych, takich jak IKE, IKZE i PPE, zob. M. Dybał, *Wykluczenie...*, *op. cit.*

omówionego wąskiego i szerokiego rozumienia zjawiska wykluczenia finansowego o wykluczeniu emerytalnym można więc mówić w ujęciu bezwzględnym (brak możliwości korzystania z produktów emerytalnych) oraz w ujęciu względnym (niekorzystanie z produktów pomimo ich dostępności). Należy zwrócić uwagę, że wykluczenie w ujęciu względnym może być rozumiane dwojako. Może ono dotyczyć zarówno całkowitego braku korzystania z produktów emerytalnych, jak i ich niedostatecznego wykorzystania. To drugie przejawia się w braku optymalnej alokacji dochodu w cyklu życia, który uniemożliwia zachowanie wcześniejszego standardu życia po zakończeniu aktywności zawodowej. Konsekwencją wykluczenia emerytalnego może być zatem całkowite lub częściowe pozbawienie środków finansowych po zakończeniu aktywności zawodowej³⁴.

Pogłębione rozważania nad zjawiskiem wykluczenia emerytalnego prowadzą do identyfikacji dwóch przenikających się płaszczyzn jego analizy. Po pierwsze, przyjmując, że na system emerytalny składa się część bazowa (obowiązkowa) i dodatkowa (dobrowolna), można mówić o wykluczeniu z części bazowej oraz o ekskluzji z części dodatkowej systemu emerytalnego. Po drugie, uwzględniając dwufazowy model uczestnictwa w systemie emerytalnym³⁵, wykluczenie emerytalne można rozpatrywać jako wykluczenie w fazie akumulacji uprawnień oraz w fazie ich konsumpcji.

Wykluczenie z części bazowej systemu emerytalnego wiąże się z nieodprowadzaniem składek, a w konsekwencji również z nieotrzymywaniem w przyszłości świadczeń emerytalnych. Przyczynami ekskluzji z części bazowej mogą być m.in. długotrwałe bezrobocie, praca w szarej strefie czy utrzymujące się zatrudnienie na podstawie nieskładkowych umów cywilnoprawnych. Ten rodzaj wykluczenia emerytalnego skutkuje na ogół brakiem środków do życia w okresie po zakończeniu aktywności zawodowej i koniecznością korzystania w okresie starości ze świadczeń z zakresu pomocy społecznej. Wykluczenie z części dodatkowej systemu emerytalnego jest rozumiane jako niekorzystanie (niedostateczne korzystanie) z produktów dodatkowego oszczędzania na emeryturę, które w Polsce obejmują indywidualne konta emerytalne, indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego, pracownicze programy emerytalne i od niedawna pracownicze plany kapitałowe³⁶. Konsekwencją ekskluzji z dodatkowej części systemu emerytalnego jest niższa od satysfakcjonującej (tj. umożliwiającej utrzymanie wcześniejszego standardu życia) stopa zastąpienia wynagrodzenia dochodem uzyskiwanym na emeryturze. Analizy prezentowane w opracowaniu skupiają się na ekskluzji z części

34 O. Kondzielnik, K. Majka, *op. cit.*

35 Zob. T. Szumlicz, *Ubezpieczenia społeczne. Teoria dla praktyki*, Bydgoszcz–Warszawa 2005.

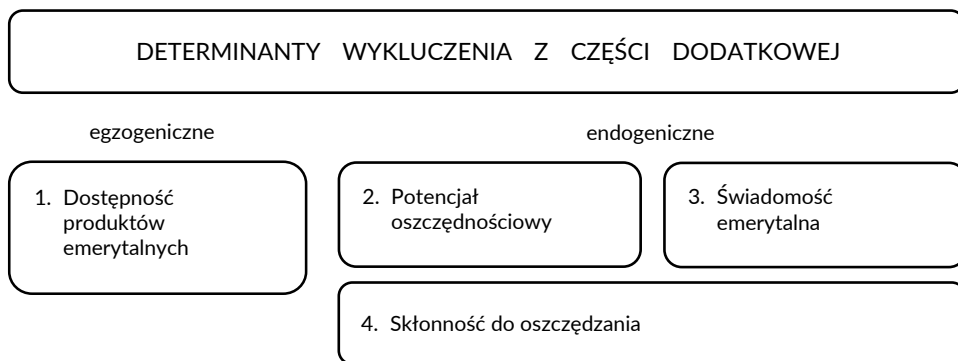
36 W tym miejscu należy zauważyć, że dodatkowa część systemu emerytalnego może być traktowana w dwojaki sposób. W ujęciu wąskim składają się na nią promowane przez państwo poprzez system ulg i zwolnień podatkowych sformalizowane instrumenty oszczędzania na cele emerytalne. W ujęciu szerokim obok wspomnianych instrumentów można do niej zaliczyć również wszelkie inne oszczędności i inwestycje dokonywane z myślą o ich wykorzystaniu w okresie emerytalnym, zob. T. Jedynak, *Charakterystyka systemu emerytalnego w ramach powszechnego ubezpieczenia społecznego* [w:] *System ubezpieczeń społecznych*, red. W. Sułkowska, Kraków 2014. Ze względu na trudności metodologiczne w oszacowaniu skali szeroko definiowanych dodatkowych oszczędności emerytalnych w opracowaniu przyjęto wąską perspektywę analizy dodatkowego systemu emerytalnego.

dotychczasowej systemu emerytalnego; problematyka przyczyn, skali oraz konsekwencji wykluczenia z systemu bazowego nie będzie natomiast szczegółowo omawiana.

Analizując drugą z wymienionych płaszczyzn wykluczenia emerytalnego, wskazuje się, że w fazie akumulacji wiąże się ono z brakiem gromadzenia uprawnień (oszczędności) emerytalnych. Z kolei ekskluzja w fazie konsumpcji oznacza brak optymalnie rozłożonej w czasie konsumpcji zgromadzonych uprawnień emerytalnych (kapitału emerytalnego). Prawdą jest, że wykluczenie w fazie akumulacji na ogół automatycznie wiąże się z wykluczeniem w fazie konsumpcji. Jednak zdarzają się wyjątki od tej reguły. Na przykład osoba niegromadząca oszczędności emerytalnych po przejściu na emeryturę może zdecydować się przeznaczyć zgromadzony wcześniej majątek na konsumpcję, wykorzystując do tego mechanizm odwróconego kredytu hipotecznego. Co więcej, aktywne gromadzenie uprawnień emerytalnych w fazie akumulacji wcale nie gwarantuje braku wykluczenia w fazie konsumpcji. Może się bowiem okazać, że środki zgromadzone na cele emerytalne będą wykorzystane jednorazowo lub w krótkim okresie, co powoduje wyłączenie z konsumpcji w kolejnych latach. Mając na uwadze obecny etap rozwoju dodatkowego systemu emerytalnego w Polsce, w opracowaniu główny nacisk położono na wykluczenie w fazie akumulacji uprawnień.

Przyczyny wykluczenia emerytalnego mogą mieć charakter egzo- bądź endogeniczny³⁷. Pierwsze wynikają z czynników niezależnych od jednostki, takich jak np. formalna możliwość korzystania z produktów emerytalnych. Drugie są pochodną możliwości finansowych, wiedzy i postaw poszczególnych osób. Analiza wykluczenia finansowego w części dodatkowej polskiego systemu emerytalnego prowadzi do wyróżnienia czterech przedstawionych na rysunku 1 najważniejszych uwarunkowań tego zjawiska.

Rysunek 1. Determinanty wykluczenia emerytalnego z części dodatkowej systemu emerytalnego w Polsce

Źródło: opracowanie własne

³⁷ O. Kondzielnik, K. Majka, *op. cit.*

Wskazane na rysunku determinanty należy traktować jako makrokategorie, w ramach których zawiera się szereg czynników szczegółowych warunkujących wykluczenie emerytalne na poziomie jednostkowym. Umiejscowienie na schemacie skłonności do oszczędzania wynika z dominującego wpływu, jaki mają na ten czynnik świadomość emerytalna (warunek konieczny istnienia oszczędności na cele emerytalne) oraz potencjał oszczędnościowy gospodarstw domowych (zgodnie z drugim prawem Engla wydatki na dobra luksusowe lub oszczędności występują dopiero przy dochodzie przekraczającym zaspokojenie podstawowych potrzeb). Zwraca się również uwagę, że dostępność produktów emerytalnych jest typową determinantą o charakterze egzogenicznym, podczas gdy świadomość emerytalna jest czynnikiem endogenicznym. Potencjał oszczędnościowy może być natomiast warunkowany zarówno przyczynami zewnętrznymi (np. sytuacja na rynku pracy), jak i czynnikami wewnętrznymi (np. hierarchia potrzeb).

Koncepcja pomiaru wykluczenia emerytalnego w części dodatkowej polskiego systemu emerytalnego

Wykluczenie emerytalne z części dodatkowej systemu emerytalnego jest zjawiskiem wieloaspektowym, wymagającym wszechstronnej analizy. Koncepcja jego pomiaru powinna uwzględniać w szczególności trzy wynikające z dotychczasowych rozważań wymiary wykluczenia emerytalnego: 1) formalną możliwość korzystania z produktów dodatkowego oszczędzania na emeryturę, 2) posiadanie takich produktów, a także 3) realne wykorzystywanie poszczególnych produktów. Kompleksowa analiza zjawiska wykluczenia emerytalnego wymaga również, aby poza prostym zestawieniem wartości liczbowych dotyczących wykorzystania poszczególnych instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę uwzględnić także wartości referencyjne obrazujące pożądaną (docelową) wartość rozważanych wskaźników.

Uwzględniając powyższe uwagi, do oceny skali wykluczenia emerytalnego w dodatkowej części systemu emerytalnego proponuje się wykorzystanie zestawu miar wykluczenia emerytalnego bazujących na wskaźnikach wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Te ostatnie skonstruowano na podstawie klasycznych miar z zakresu analiz rynkowych i marketingowych oraz ujęto w trzech podstawowych kategoriach odpowiadających poszczególnym wymiarom wykluczenia emerytalnego: dostępność, penetracja oraz gęstość (zob. tabela 1).

Tabela 1. Wskaźniki wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę

Grupa wskaźników/ wskaźnik		Formuła obliczeniowa
Wskaźnik dostępności		$D = \frac{U_{pr}}{AE}$
Wskaźniki penetracji	nominalny wskaźnik penetracji	$P_n = \frac{U_{DSE}}{U_{pr}}$
	realny wskaźnik penetracji	$P_r = \frac{AU_{DSE}}{U_{pr}}$
Wskaźniki gęstości	wskaźnik gęstości oszczędności	$G_O = \frac{\sum O}{U_{DSE}}$
	wskaźnik gęstości wpłat	$G_W = \frac{\sum W}{AU_{DSE}}$

U_{pr} – liczba uprawnionych do korzystania z danego instrumentu; AE – liczba osób aktywnych zawodowo; U_{DSE} – całkowita liczba osób korzystających z danego instrumentu dodatkowego oszczędzania na emeryturę; AU_{DSE} – liczba aktywnych osób (tj. takich, które w roku dokonały co najmniej jednej wpłaty) korzystających z danego instrumentu dodatkowego oszczędzania na emeryturę; $\sum O$ – suma oszczędności zgromadzonych w danym instrumencie dodatkowego oszczędzania; $\sum W$ – suma wpłat na dany instrument dodatkowego oszczędzania dokonana w roku kalendarzowym.

Źródło: opracowanie własne

Wskaźnik dostępności odwołuje się do pierwszego ze wspomnianych wymiarów wykluczenia emerytalnego (ekskluzja w ujęciu bezwzględny). Jego wartość wskazuje, jaki odsetek ludności aktywnej zawodowo³⁸ ma formalnoprawną możliwość korzystania z danego instrumentu dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Wskaźniki penetracji nawiązują do drugiego wymiaru wykluczenia emerytalnego (faktyczne posiadanie produktów emerytalnych). Obrazują skalę faktycznego korzystania z poszczególnych instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Nominalny wskaźnik penetracji mówi o bezwzględnej liczbie osób posiadających dany produkt oszczędnościowy. Wskaźnik penetracji w ujęciu realnym pokazuje, ile osób faktycznie korzysta z danego instrumentu, przy czym założono, że warunek ten spełniają osoby, które w poprzednim roku kalendarzowym dokonały jakiegokolwiek wpłaty (oszczędności) w ramach analizowanego instrumentu. Wskaźniki gęstości służą analizie faktycznego korzystania z poszczególnych produktów i odnoszą się do wykluczenia emerytalnego rozumianego jako niedostateczne korzystanie z instrumentów gromadzenia oszczędności emerytalnych. Ich wartość informuje, jaka kwota oszczędności (wskaźnik gęstości oszczędności) oraz

³⁸ Mając na uwadze, że większość osób biernych zawodowo nie ma ekonomicznej możliwości gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych (np. uczniowie i studenci, renciści, osoby przebywające w domach opieki) lub ma ograniczone potrzeby w tym zakresie (osoby utrzymujące się z kapitału), aby nie zaniżyć sztucznie wartości wskaźnika dostępności, w jego mianowniku uwzględniono ludność aktywną ekonomicznie, a nie ogół ludności w wieku produkcyjnym. Należy jednak odnotować, że w proponowanym ujęciu wskaźnik dostępności nie uznaje osób niepracujących i niezarejestrowanych za bezrobotne oraz osób przebywających na urlopie wychowawczym, w których przypadku gromadzenie dodatkowych oszczędności emerytalnych jest uzasadnione.

jaka kwota rocznych wpłat (wskaźnik gęstości wpłat) przypada średnio na jednego posiadacza danego instrumentu dodatkowego oszczędzania na cele emerytalne.

Odniesienie wartości omówionych wskaźników wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę do ich wartości referencyjnych prowadzi do wyróżnienia pięciu miar wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części systemu emerytalnego (zob. tabela 2).

Tabela 2. Miary wykluczenia emerytalnego z dodatkowego systemu emerytalnego

Miara	Formuła obliczeniowa
Wykluczenie bezwzględne	$W_b = 1 - D$
Wykluczenie nominalne	$W_n = 1 - P_n$
Wykluczenie realne	$W_r = 1 - P_r$
Luka oszczędnościowa	$LO = DO - G_o$
Luka wpłat	$LW = DW - G_w$

DO – docelowy poziom oszczędności; DW – docelowy poziom wpłat.

Źródło: opracowanie własne

W razie dostępności produktów wykluczenia nominalnego oraz wykluczenia emerytalnego przyjęto, że wartość referencyjna jest równa jedności. W odniesieniu do dostępności produktów taka wartość punktu odniesienia nie powinna budzić wątpliwości – oznacza ona, że każdy aktywny zawodowo ma możliwości korzystania z danego instrumentu dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Inaczej sytuacja ma się w przypadku wskaźników ekskluzji – tu przyjęcie takiej wartości referencyjnej oznacza, że brak wykluczenia emerytalnego w wymiarze drugim (faktyczne posiadanie produktów emerytalnych) jest utożsamiany z sytuacją, w której każdy aktywny zawodowo jest posiadaczem i czynnie oszczędza w ramach każdego instrumentu dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Założenie takie jest z pewnością sformułowane nieco na wyrost, gdyż korzystanie – w odpowiednim zakresie – nawet z jednego instrumentu dodatkowego oszczędzania może skutecznie przeciwdziałać wykluczeniu emerytalnemu. Na potrzeby badań przyjęto jednak, że brak sposobności określenia bardziej miarodajnej wartości referencyjnej, którą można by zestawić z możliwymi do wyliczenia na podstawie dostępnych danych wskaźnikami wykluczenia, uprawnia do zaakceptowania jej wartości na poziomie jedności.

Oszacowanie uniwersalnych wartości obrazujących docelową wartość oszczędności zgromadzonych w instrumentach dodatkowego oszczędzania oraz wpłat na te instrumenty jest przedsięwzięciem niemożliwym do zrealizowania. Z założenia bowiem obie te wartości powinny być ustalane na poziomie indywidualnym, na podstawie parametrów, takich jak preferencje jednostki względem alokacji dochodu w cyklu życia, poziom dochodów i wydatków gospodarstwa domowego, posiadany majątek itp. Ponadto optymalny poziom oszczędności emerytalnych jest funkcją wieku oszczędzającego, a zatem nie sposób ustalić go na jednym poziomie dla wszystkich kohort wiekowych. Dążąc do zachowania analitycznego charakteru opracowania, zdecydowano się jednak – z zastrzeżeniem ograniczenia takiego podejścia – zastosować przybliżone i uśrednione

wartości docelowych oszczędności i wpłat obliczone dla referencyjnego oszczędzającego (45-letni mężczyzna, aktywny zawodowo i oszczędzający na emeryturę nieprzerwanie od 20 lat). Wartości luki oszczędnościowej oraz luki wpłat obliczone na podstawie takich uśrednionych wartości będą miały ograniczoną wartość poznawczą i nie będą mogły być interpretowane wprost. Będą jednak stanowiły pewne przybliżenie stanu faktycznego, które umożliwi prezentację istoty problemu i sformułowanie ogólnych wniosków.

Szacunkową, docelową wartość terazniejszą oszczędności niezbędnych do skutecznego przeciwdziałania wykluczeniu emerytalnemu dla referencyjnego oszczędzającego oraz wartość miesięcznych wpłat, które są niezbędne do ich sfinansowania, oszacowano, przyjmując metodykę zaprezentowaną w opracowaniu *The Role of Supplementary Retirement Savings in Reducing the Pension Gap in Poland*³⁹ i dane zaktualizowane na 2019 r. W pierwszej kolejności przyjęto, że docelowa stopa zastąpienia umożliwiająca pożądany stopień wygładzenia konsumpcji w cyklu życia wynosi ok. 70 proc.⁴⁰, a szacunkowa stopa zastąpienia brutto z polskiego systemu bazowego ok. 2040 r. wyniesie ok. 30 proc.⁴¹ Następnie, zakładając w uproszczonym scenariuszu obecne wynagrodzenie na poziomie 5000 zł⁴², jego roczny wzrost na poziomie 2,3 proc., a także przyjmując stopę procentową na poziomie 2,5 proc. oraz uwzględniając obecną przeciętną dalszą długość trwania mężczyzn po zakończeniu aktywności zawodowej w wieku 65 lat ($m = 15,84$ lat)⁴³, obliczono sumę oszczędności, jaką referencyjny oszczędzający powinien posiadać w chwili przejścia na emeryturę, aby uzyskać całkowitą stopę zastąpienia na pożądanym poziomie⁴⁴. Z przeprowadzonych szacunków wynika, że wartość ta powinna wynosić ok. 590 tys. zł (po zdyskontowaniu na dziś to wartość ok. 360 tys. zł). Przy założeniu systematycznego oszczędzania przez cały okres aktywności zawodowej oznacza to, że suma już zgromadzonych oszczędności dla scenariusza referencyjnego powinna wynosić ok. 190 tys. zł.

Aby obliczyć wartość docelową dla wskaźnika gęstości wpłat, obliczoną kwotę docelowych oszczędności emerytalnych rozłożono na ciąg rocznych płatności, jakich uśredniony oszczędzający powinien dokonywać w trakcie całego okresu swojej aktywności zawodowej. Założono przy tym, że kwota oszczędności będzie rosła proporcjonalnie do

39 T. Jedynak, *The Role of Supplementary Retirement Savings in Reducing the Pension Gap in Poland*, „Economic and Environmental Studies” 2017, Vol. 17, No. 41.

40 *Pensions at a Glance 2015: OECD and G20 Indicators*, Paris 2015.

41 Wartość ta jest więc zbliżona do stopy zastąpienia szacowanej przez Komisję Europejską (27,6 proc.) oraz Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) (29,4 proc.). Zob. *The 2018 Ageing Report Economic & Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016–2070)*, Luxembourg 2018 oraz *Pensions at a Glance 2019...*, *op. cit.* – 29,4 proc.

42 Jest to poziom zbliżony do średniego wynagrodzenia w sektorze przedsiębiorstw, które w 2019 r. wynosiło 5169,06 zł. Zob. Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 stycznia 2020 r. w sprawie przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w sektorze przedsiębiorstw w 2019 r. (M.P. z 2020 r. poz. 91).

43 *Trwanie życia w 2018 r.*, Warszawa 2019.

44 W obliczeniach zastosowano uproszczoną formułę:

$$DO = (RR_T - RR_B) \times W \times \left(\frac{1 - q^m}{1 - q} \right); \quad q = \frac{1 + g}{1 + r},$$

gdzie: RR_T – docelowa stopa zastąpienia; RR_B – stopa zastąpienia z systemu bazowego; W – obecne wynagrodzenie; r – stopa oprocentowania oszczędności (stopa dyskontowa); g – stopa wzrostu wynagrodzeń; m – przeciętna dalsza długość trwania życia po zakończeniu aktywności zawodowej.

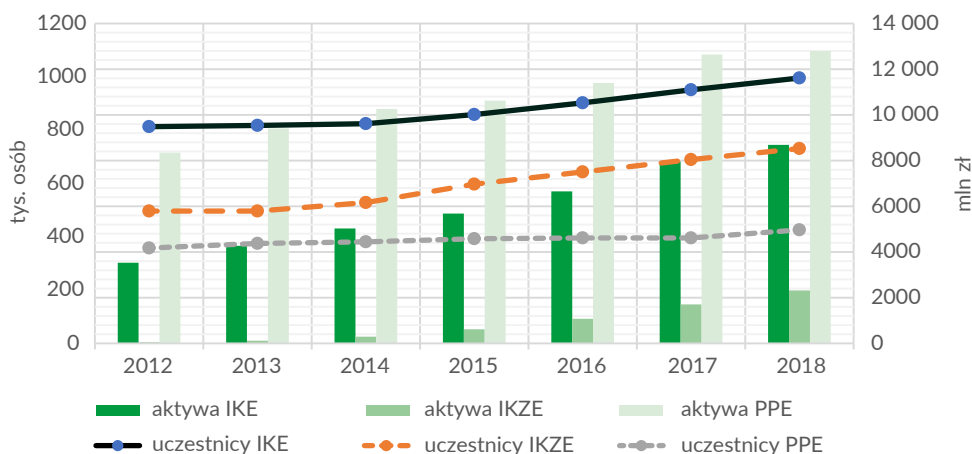
Szczegółowe wyjaśnienie metodyki obliczeniowej w opracowaniu: T. Jedynak, *The Role of Supplementary...*, *op. cit.*

tempa wzrostu wynagrodzenia, a zgromadzone oszczędności będą oprocentowane według stałej stopy procentowej równej 2,5 proc. Ostatecznie ustalono, że dla referencyjnego oszczędzającego docelowa wysokość rocznej wpłaty w roku bieżącym, która zapewni pokrycie luki oszczędności, powinna wynosić ok. 9 tys. zł.

Analiza wykluczenia emerytalnego w części dodatkowej polskiego systemu emerytalnego

Punktem wyjścia do analizy zasięgu wykluczenia emerytalnego w części dodatkowej systemu emerytalnego jest ocena stopnia wykorzystania poszczególnych instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę. Kompleksowe informacje w tym zakresie są publikowane w okresowych raportach przez Komisję Nadzoru Finansowego (zob. rysunek 2)⁴⁵. Co istotne, prezentowane dane w ostatnich latach były wszechstronnie analizowane w wielu publikacjach podejmujących problematykę funkcjonowania trzeciego filaru⁴⁶. Wspólną konkluzją tych opracowań jest stwierdzenie, zgodnie z którym stopień wykorzystania instrumentów trzeciego filaru w Polsce jest znikomy, a obserwowana dynamika wzrostu – zarówno w odniesieniu do liczby uczestników, jak i wartości zgromadzonych przez nich aktywów – zbyt wolna, aby istotnie wpłynąć na poprawę adekwatności dochodowej przyszłych emerytur.

Rysunek 2. IKE, IKZE i PPE w latach 2012–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KNF publikowanych w raportach dotyczących IKE, IKZE i PPE za lata 2012–2018; https://www.knf.gov.pl/publikacje_i_opracowania (15.01.2019)

45 W opracowaniu wykorzystano informacje zawarte w raportach dotyczących IKE, IKZE i PPE za lata 2012–2018. Opracowania są dostępne na stronie internetowej KNF, zob. https://www.knf.gov.pl/publikacje_i_opracowania (15.01.2019).

46 Zob. S. Frydrych, *Ocena funkcjonowania indywidualnych kont zabezpieczenia emerytalnego w Polsce w latach 2012–2017*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2019, t. 56; J. Koćwin, *op. cit.*; E. Leśna-Wierszołowicz, *Rynek indywidualnych kont emerytalnych...*, *op. cit.*; E. Leśna-Wierszołowicz, *Rynek indywidualnych kont zabezpieczenia emerytalnego w Polsce*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica” 2016, t. 84; *Dodatkowy system emerytalny w Polsce – diagnoza i rekomendacje zmian*, red. J. Rutecka, Warszawa 2015; K. Stańczak-Strumiłło, *op. cit.*

By szczegółowo zbadać problematykę wykluczenia emerytalnego w części dodatkowej polskiego systemu emerytalnego, przeprowadzono pogłębione analizy w trzech wymiarach tego zjawiska zgodnie z koncepcją zaprezentowaną w poprzedniej części opracowania. W tabeli 3 w ujęciu dynamicznym zestawiono wartości wskaźników wykorzystania poszczególnych instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę w latach 2012–2018. W tabeli 4 przedstawiono natomiast wartości miar ekskluzji z dodatkowego systemu emerytalnego. W wypadku IKE, IKZE i PPE wartości ustalono według stanu faktycznego na koniec 2018 r. Z kolei dane dla PPK obejmują wartości szacowane na podstawie dotychczasowych doświadczeń z wdrażania systemu.

Tabela 3. Wartości wybranych wskaźników wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę

Wskaźnik		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
D (%)	IKE	100	100	100	100	100	100	100
	IKZE	100	100	100	100	100	100	100
	PPE	2,2	2,5	2,5	2,7	3,1	2,5	2,9
P _n (%)	IKE	4,7	4,7	4,7	4,9	5,2	5,5	5,8
	IKZE	2,9	2,9	3,0	3,4	3,7	4,0	4,3
	PPE	91,9	87,9	88,9	83,7	72,8	91,4	86,3
P _r (%)	IKE	1,5	1,5	1,5	1,6	1,7	1,8	2,0
	IKZE	0,2	0,3	0,5	0,8	1,0	1,1	1,3
	PPE	77,5	73,6	75,2	70,3	60,8	71,6	67,7
G _o (zł)	IKE	4341	5224	6101	6618	7374	8366	8729
	IKZE	106	240	559	1037	1676	2474	3170
	PPE	23 321	25 087	26 927	27 058	28 803	31 960	30 054
G _w (zł)	IKE	2584	3128	3440	3500	3700	3900	4200
	IKZE	798	1131	2300	2600	2800	3100	3300
	PPE	3686	3676	3752	3728	3664	4085	4058

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KNF publikowanych w raportach dotyczących IKE, IKZE i PPE za lata 2012–2018; https://www.knf.gov.pl/publikacje_i_opracowania (15.01.2019)

Tabela 4. Wartości proponowanych miar wykluczenia z dodatkowego systemu emerytalnego

Wyszczególnienie	Wykluczenie bezwzględne – W _b (%)	Wykluczenie nominalne – W _n (%)	Wykluczenie realne – W _r (%)	Luka oszczędnościowa* – LO (tys. zł)	Luka wpłat* – LW (tys. zł)
IKE	0,0	94,2	98,0	201,3	5,8
IKZE	0,0	95,7	98,7	206,8	6,7
PPE	97,1	13,7	32,3	180,0	5,9
PPK	27,2	61,0	61,0	-	-

* Dla referencyjnego oszczędzającego przedstawionego w opracowaniu.

Źródło: opracowanie własne

Spośród instrumentów trzeciego filaru największą dostępnością charakteryzują się IKE i IKZE (wykluczenie bezwzględne równe 0). Prawo do dokonywania wpłat na IKE lub IKZE przysługuje bowiem każdej osobie fizycznej, która ukończyła 16 lat, bez względu na fakt lub formę zatrudnienia⁴⁷. W praktyce więc wskaźnik dostępności dla IKE i IKZE może przyjmować wartość większą niż 1, gdyż liczba uprawnionych do posiadania tych instrumentów przewyższa liczbę osób aktywnych ekonomicznie⁴⁸. Dla zachowania spójności metodycznej i uniknięcia paradoksów w opracowaniu przyjęto, że liczba uprawnionych do korzystania z IKE i IKZE jest równa liczbie osób aktywnych zawodowo, a wskaźnik dostępności dla obu tych instrumentów wynosi 1. Rozważając dostępność IKE i IKZE, należy jednak odnotować, że pewnymi ograniczeniami w tym obszarze, nieuwzględnianymi w ramach analizowanego wskaźnika, są rodzaj oferowanych w ich ramach zachęt podatkowych oraz roczne limity wpłat. W szczególności zachęta w postaci zwolnienia z podatku dochodowego od osób fizycznych wpłat na IKZE nie jest atrakcyjna dla osób niepracujących, osiągających niski dochód lub w ogóle nieopłacających tego podatku⁴⁹.

W przypadku PPE już sama ich konstrukcja skutkuje ograniczoną dostępnością tego rozwiązania, która przekłada się na wysoki wskaźnik wykluczenia bezwzględnego. Po pierwsze warunkiem koniecznym do możliwości korzystania z tego instrumentu przez przyszłych emerytów jest dobrowolne utworzenie i prowadzenie programu przez pracodawcę (na koniec 2018 r. PPE funkcjonowało u 1389 pracodawców zatrudniających łącznie ok. 494 tys. osób). Po drugie zasady funkcjonowania PPE wykluczają możliwość uczestnictwa w programie wielu grup społeczno-zawodowych. Są to m.in. przedsiębiorcy prowadzący jednoosobową działalność gospodarczą i niezatrudniający pracowników, osoby pracujące w jednostkach budżetowych czy osoby zatrudniane na podstawie umów cywilnoprawnych.

W ramach analizy danych dotyczących posiadania instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę uwagę zwracają wysokie wartości wskaźników wykluczenia nominalnego i realnego dla IKE i IKZE (zob. tabela 4). Stanowią one potwierdzenie wielokrotnie formułowanego w piśmiennictwie stwierdzenia o bardzo niskim stopniu upowszechnienia instrumentów indywidualnego oszczędzania na emeryturę. Dla formalności należałoby odnotować, że w badanym okresie penetracja IKE i IKZE systematycznie rosła. Tempo tego wzrostu było jednak raczej symboliczne – średnioroczny wzrost penetracji nominalnej IKE wynosił mniej niż 0,19 pkt proc., a IKZE 0,23 pkt proc. Jeżeli ten trend miałby się nadal utrzymywać, to osiągnięcie penetracji nominalnej na poziomie połowy aktywnych ekonomicznie zajęłoby odpowiednio 232 i 200 lat.

47 Wyjątkiem są osoby małoletnie, które z IKE lub IKZE mogą korzystać pod warunkiem uzyskiwania dochodu z tytułu umowy o pracę w danym roku kalendarzowym, ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o indywidualnych kontach emerytalnych oraz indywidualnych kontach zabezpieczenia emerytalnego (Dz.U. nr 116, poz. 1205, z późn. zm.).

48 Zgodnie z metodologią stosowaną przez GUS w badaniu aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) za aktywnych zawodowo uznaje się osoby pracujące oraz bezrobotnych poszukujących pracy. Na koniec 2018 r. liczba osób aktywnych zawodowo wynosiła w Polsce 17 143 tys. za: *Aktywność ekonomiczna ludności...*, op. cit.

49 S. Kawalec, K. Błażuk, M. Kurek, *Jak mobilizować dodatkowe oszczędności emerytalne?*, Warszawa 2015.

W przeciwieństwie do IKE i IKZE w wypadku PPE można mówić o stosunkowo wysokim poziomie penetracji, a tym samym relatywnie niskich wskaźnikach wykluczenia nominalnego i realnego. Wynika to z samej konstrukcji PPE – przy braku obowiązku odprowadzania dodatkowej składki finansowanej przez pracownika składka finansowana przez pracodawcę jest postrzegana przez pracowników jako dodatkowa korzyść, a sam program jawi się jako pozapłaćcowy profit, do którego warto się zapisywać.

Analiza realnego wykorzystania poszczególnych produktów trzeciofilary prowadzi do kilku wniosków. Po pierwsze spośród analizowanych instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę zdecydowanie najwięcej oszczędności przypadających na osobę zostało zgromadzonych w PPE (w 2019 r. ok. 30 tys. zł), dalej plasują się IKE (8,7 tys. zł) i IKZE (3,2 tys. zł). Kwoty te w porównaniu do ustalonej wartości referencyjnej są co najwyżej symboliczne. Przeciętny posiadacz oszczędności w dodatkowym systemie emerytalnym w Polsce ma zatem olbrzymią lukę oszczędnościową. Po drugie uśrednione roczne wartości wpłat dokonywanych przez aktywnych uczestników na poszczególne instrumenty są podobne i oscylują w przedziale 3,3–4,2 tys. zł, to jest w wysokości około połowy wartości przyjętej jako docelowy poziom oszczędności (zob. tabela 4). W konsekwencji nawet w wypadku nielicznej grupy gromadzących dodatkowe oszczędności emerytalne identyfikuje się istotną lukę wpłat⁵⁰. Po trzecie zwraca uwagę dynamika wzrostu wartości wpłat. W badanym okresie średnie wpłaty na IKZE wzrastały rocznie przeciętnie o 26,7 proc., wpłaty na IKE – o 8,4 proc., a na PPE – 1,6 proc. Można więc przypuszczać, że obserwowany od kilku lat wzrost dochodu rozporządzalnego⁵¹ wpływa na wzrost dodatkowych oszczędności emerytalnych, a szczególnie atrakcyjne dla oszczędzających są natychmiastowe zachęty fiskalne stosowane w IKZE.

Ze względu na początkowy etap wdrażania PPK nie da się analizować w ich przypadku wskaźników dostępności, penetracji i gęstości w sposób analogiczny do zaprezentowanego dla IKE, IKZE i PPE. Zasady funkcjonowania systemu oraz doświadczenia z pierwszej kohorty objętej programem pozwalają jednak na podjęcie próby wstępnego ich oszacowania.

Według stanu z 31 grudnia 2019 r. PPK były dostępne jedynie dla pracujących w podmiotach zatrudniających powyżej 250 osób (ok. 2,9 mln osób). Stąd wskaźnik dostępności na ten dzień wynosił ok. 17 proc. Wydaje się jednak, że bardziej zasadne jest rozważanie nie tyle aktualnej, co docelowej dostępności tego produktu. Zgodnie z danymi Polskiego Funduszu Rozwoju system pracowniczych planów kapitałowych obejmie docelowo 3909 podmiotów zatrudniających powyżej 250 pracowników, 20 010 podmiotów zatrudniających od 50 do 250 osób, 58 341 podmiotów zatrudniających od 20 do 50 osób oraz ponad 830 tys. innych podmiotów zatrudniających. Łączne zatrudnienie we wszystkich tych podmiotach szacuje się na ok. 12,4 mln osób⁵², co

⁵⁰ Należy zwrócić uwagę, że wskaźniki gęstości oszczędności oraz gęstości wpłat odnoszą się do innych wartości w mianowniku. Podczas gdy pierwszy uwzględnia wszystkich posiadających konto w IKE, IKZE i PPE, drugi odnosi się wyłącznie do uczestników aktywnych.

⁵¹ *Budżety gospodarstw domowych w 2018 r.*, Warszawa 2018.

⁵² *PPK – rewolucja w oszczędzaniu...*, op. cit.

oznacza, że docelowy wskaźnik dostępności dla PPK kształtuje się na poziomie ok. 72,8 proc. Pozostałe 4,7 mln osób aktywnych zawodowo nie zostanie objętych systemem PPK. Do tej grupy należą m.in. osoby prowadzące jednoosobową działalność gospodarczą, rolnicy oraz część osób wykonujących pracę na podstawie umów cywilnoprawnych.

Na etapie projektowania systemu PPK oraz prac legislacyjnych nad ustawą o PPK zakładany poziom partycypacji wynosił ok. 75 proc.⁵³ Tak wysoki poziom upowszechniania programu miał zostać osiągnięty dzięki łącznemu zastosowaniu systemu zachęt bezpośrednich (wpłata powitalna i dopłaty roczne) oraz mechanizmu automatycznego zapisu. Dane dotyczące pierwszej kohorty przedsiębiorstw wdrażających PPK jednak wskazują, że faktyczny poziom partycypacji w największych przedsiębiorstwach kształtuje się na poziomie ok. 39 proc.⁵⁴ Wysokość wskaźnika partycypacji w PPK w przyszłości pozostaje jednak otwartą kwestią. Niezależnie od aktualnej skłonności Polaków do pozostania w systemie PPK można bowiem przypuszczać, że w kolejnych latach, gdy ustanie szum medialny wokół PPK, działanie efektu *status quo* będzie silniejsze niż obecnie i na skutek mechanizmu automatycznego ponownego zapisu liczba uczestników programu istotnie wzrośnie.

Według stanu na początek 2020 r. nie sposób ocenić realnego wykorzystania PPK przez oszczędzających. Na podstawie zasad funkcjonowania systemu PPK można jedynie stwierdzić, że łączna wysokość wpłat na PPK (finansowanych przez pracownika i pracodawcę) będzie się mieścić w przedziale pomiędzy 3,5⁵⁵ a 8 proc. wynagrodzenia brutto. Dla modelowego uczestnika otrzymującego wynagrodzenie na poziomie przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w sektorze przedsiębiorstw roczna wartość wpłaty mieści się zatem w przedziale od 2171 zł do 4962 zł (bez wpłaty powitalnej i dopłaty rocznej). O znaczącym wkładzie PPK w zmniejszenie luki wpłat (a tym samym w długim okresie również luki oszczędności) można zatem mówić jedynie w przypadku uczestników PPK, za których odprowadzane są zarówno wpłaty podstawowe, jak i wpłaty dodatkowe w maksymalnej wysokości.

Podsumowanie

Z opracowania wyłania się jednoznacznie negatywny obraz skali i zasięgu wykluczenia emerytalnego w dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego. Przeprowadzone analizy pokazują, że w Polsce dodatkowe oszczędności emerytalne gromadzi niewielu, a ci nieliczni, którzy oszczędzają, odkładają zdecydowanie za mało, aby zapewnić sobie w przyszłości satysfakcjonujący poziom dochodów. W nawiązaniu do sformułowanych we

53 Rządowy projekt ustawy o pracowniczych planach kapitałowych (druk sejmowy nr 2811).

54 *PPK – rewolucja...*, *op. cit.*

55 Dla zarabiających poniżej minimalnego wynagrodzenia standardowa stawka składki finansowej przez pracownika może być obniżona z 2 proc. do 0,5 proc. wynagrodzenia brutto, a zatem minimalna składka na PPK finansowana łącznie przez pracownika i pracodawcę w tym przypadku wynosi 2 proc.

wstępie celów badawczych oraz w odniesieniu do trzech proponowanych w opracowaniu wymiarów wykluczenia emerytalnego nasuwa się kilka wartych uwagi wniosków.

Po pierwsze w wymiarze formalnej możliwości korzystania z produktów dodatkowego oszczędzania na emeryturę zwraca uwagę znikoma dostępność PPE, która jest jednak systemowo kompensowana przez pełną powszechność IKE i IKZE. Nie jest zatem prawdziwe stwierdzenie, zgodnie z którym wykluczenie w dodatkowym systemie emerytalnym wynika z ograniczonej formalnie dostępności produktów gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych.

Po drugie, biorąc pod uwagę posiadanie instrumentów dodatkowego oszczędzania na emeryturę, obserwuje się niski poziom upowszechnienia produktów indywidualnych (IKE i IKZE) oraz relatywnie wysoki poziom partycypacji w instrumentach grupowych (PPE). Taki stan rzeczy jest prawdopodobnie pochodną zasad finansowania uczestnictwa w poszczególnych instrumentach. Podczas gdy składka na IKE i IKZE obciąża w całości oszczędzającego, większość składki na PPE jest finansowana przez pracodawcę. Ponadto stopień wykorzystania instrumentów dodatkowego oszczędzania na cele emerytalne jest nieadekwatny do realnych potrzeb. Przybliżone szacunki wskazują na istnienie olbrzymiej rozbieżności pomiędzy dotychczas zgromadzonymi oszczędnościami emerytalnymi a faktycznymi potrzebami. Co więcej, nawet osoby klasyfikowane jako aktywnie oszczędzające odkładają kwoty, które nie wystarczają na pełne pokrycie zidentyfikowanej luki wpłat. Słuszne jest więc twierdzenie, że wysoki stopień wykluczenia emerytalnego z dodatkowego systemu emerytalnego jest warunkowany brakiem posiadania instrumentów gromadzenia dodatkowych oszczędności emerytalnych oraz niskim poziomem ich realnego wykorzystania.

Po trzecie w efekcie wprowadzenia PPK zasięg i skala ekskluzji z dodatkowej części systemu emerytalnego w Polsce zostaną ograniczone. Zwraca jednak uwagę to, że PPK nie stanowią remedium na zjawisko wykluczenia z dodatkowego systemu emerytalnego w Polsce. Z punktu widzenia dostępności PPK są zasadniczo rozwiązaniem powszechnym, obejmującym ogół zatrudnionych. Zasady funkcjonowania PPK wykluczają jednak możliwość uczestnictwa w nich szeregu grup społeczno-zawodowych liczących łącznie ponad 25 proc. aktywnych zawodowo w Polsce. Niecałe 40 proc. uczestników, którzy zdecydowali się na opcję domyślną pozostania w PPK, sugeruje dość przeciętną partycypację w programie, mniejszą, niż pierwotnie zakładano. Trzeba jednak odnotować, że wartości wskaźników penetracji dla PPK i tak są zdecydowanie wyższe niż indywidualnych form gromadzenia oszczędności emerytalnych. Co więcej, w związku z wbudowanym w PPK mechanizmem automatycznego ponownego zapisu przypuszczenia, że wskaźniki penetracji PPK w przyszłości wzrosną, są uzasadnione. Teoretycznie konstrukcja PPK pozwala twierdzić, że system ten może przyczynić się do zmniejszenia rozważanych w opracowaniu luki wpłat i luki oszczędności. W praktyce zdolność PPK do ich pokrycia w dużej mierze zależy będzie jednak od wysokości faktycznych wpłat do programu.

Na zakończenie trzeba odnotować, że prezentowane opracowanie nie wyczerpuje tematu analizy skali i zasięgu wykluczenia emerytalnego w dodatkowej części systemu

emerytalnego w Polsce. Szczególnie wartościowe wydaje się rozszerzenie badań w obszarze realnego wykorzystania poszczególnych produktów dodatkowego zabezpieczenia emerytalnego w różnych grupach wiekowych i społeczno-zawodowych. Takie podejście wyeliminowałoby część ograniczeń i uogólnień wynikających z przyjętej metodyki szacowania luki oszczędnościowej i luki wpłat oraz pozwoliłoby sformułować wnioski o charakterze aplikacyjnym. W kontekście wykluczenia emerytalnego interesującym wątkiem badawczym jest również analiza jego determinant oraz identyfikacja skutecznych metod i narzędzi przeciwdziałania temu zjawisku.

dr Tomasz Jedynak

Katedra Zarządzania Ryzykiem i Ubezpieczeń

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

ORCID: 0000-0003-4141-6654

ŹRÓDŁA

- *Aktywność ekonomiczna ludności Polski II kwartał 2019 roku*, Warszawa 2019.
- Attanasio O., Banks J., Wakefield M., *Effectiveness of tax incentives to boost (retirement) saving: Theoretical motivation and empirical evidence*, „IFS Working Paper” 2004, No. W04/33.
- Ayuso J., Jimeno J.F., Villanueva E., *The Effects Of The Introduction Of Tax Incentives On Retirement Saving*, „SERIEs” 2019, Vol. 10, No. 3.
- Benartzi S., Thaler R.H., *Heuristics and Biases in Retirement Savings Behavior*, „Journal of Economic Perspectives” 2007, Vol. 21, No. 3.
- Bernheim D., Forni L., Gokhale J., Kotlikoff L., *How Much Should Americans Be Saving for Retirement?*, „Working Papers” 2000, No. WP 00-02.
- *Biuletyn roczny. Rynek PPE 2018*, Warszawa 2019.
- *Budżety gospodarstw domowych w 2018 r.*, Warszawa 2018.
- Carroll G.D., Choi J.J., Laibson D., Madrian B.C., Metrick A., *Optimal Defaults and Active Decisions*, „The Quarterly Journal of Economics” 2009, Vol. 124, No. 4.
- Choi J.J., Laibson D., Madrian B.C., Metrick A., *For Better or For Worse: Default Effects and 401(k) Savings Behavior*, „NBER Working Paper” 2001, No. 8651.
- Chorkowy B., *Indywidualne Konto Emerytalne (IKE) oraz Indywidualne Konto Zabezpieczenia Emerytalnego (IKZE) jako formy budowy kapitału emerytalnego*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Gdańsku” 2013, nr 27.
- Ciuman K., *Dobrowolne oszczędzanie na emeryturę a rozwój instytucji pośrednictwa finansowego*, „Zeszyty Naukowe/ Polskie Towarzystwo Ekonomiczne” 2012, nr 12.
- Czerwińska T.T., *Perspektywy rozwoju indywidualnych kont emerytalnych w Polsce – szanse i zagrożenia*, „Monografie i Opracowania Naukowe/ Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Kolegium Zarządzania i Finansów” 2005.
- *Dodatkowy system emerytalny w Polsce – diagnoza i rekomendacje zmian*, red. J. Rutecka, Warszawa 2015.

- Dopierała Ł., *Efektywność produktów emerytalnych oferowanych przez zakłady ubezpieczeń na życie na przykładzie IKE*, „Finanse i Prawo Finansowe” 2017, t. 4, nr 2.
- Dopierała Ł., *Efektywność zarządzania oszczędnościami emerytalnymi przez zakłady ubezpieczeń*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Organizacja i Zarządzanie” 2017, nr 73.
- Duffo E., Gale W., Liebman J., Orszag P., Saez E., *Saving Incentives for Low- and Middle-Income Families: Evidence from a Field Experiment with H & R Block*, „The Quarterly Journal of Economics” 2006, Vol. 121, No. 4.
- Duffo E., Saez E., *The Role of Information and Social Interactions in Retirement Plan Decisions: Evidence from a Randomized Experiment*, „The Quarterly Journal of Economics” 2003, Vol. 118, No. 3.
- Dybał M., *Pracownicze programy emerytalne w Polsce*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review” 2017, t. 23, nr 3.
- Dybał M., *Wykluczenie emerytalne w III filarze*, „Ekonomia” 2019, t. 25, nr 4.
- *Edukacja i świadomość finansowa. Doświadczenia i perspektywy*, red. M. Iwanicz-Drozdowska, Warszawa 2011.
- Engen E.M., Gale W.G., Scholz J.K., *The Illusory Effects of Saving Incentives on Saving*, „Journal of Economic Perspectives” 1996, Vol. 10, No. 4.
- *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, 2008.
- Frąckiewicz L., *Wykluczenie społeczne w skali makro- i mikroregionalnej* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2005.
- Frydrych S., *Ocena funkcjonowania indywidualnych kont zabezpieczenia emerytalnego w Polsce w latach 2012–2017*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2019, t. 56.
- Ghilarducci T., *The Changing Role of Employer Pensions: Tax Expenditures, Costs, and Implications for Middle-Class Elderly*, „The Levy Economics Institute Working Paper” 2006, No. 469.
- Golinowska S., Broda-Wysocki P., *Kategoria ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, red. S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska, Warszawa 2005.
- Gołębiowski G., Russel P., *Pracownicze plany kapitałowe a bezpieczeństwo finansowe Polaków*, „Studia Ekonomiczne” 2018, nr 358.
- *Informacje liczbowe o rynku IKE za 2018 rok*, Warszawa 2019.
- *Informacje liczbowe o rynku IKZE za 2018 rok*, Warszawa 2019.
- Iwanicz-Drozdowska M., Błędowski P., *Wykluczenie finansowe w Polsce a możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Jakubowski S., *Świadczenia z pracowniczych planów kapitałowych*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2019, t. 2 (32).
- Jedynek T., *Charakterystyka systemu emerytalnego w ramach powszechnego ubezpieczenia społecznego* [w:] *System ubezpieczeń społecznych*, red. W. Sułkowska, Kraków 2014.
- Jedynek T., *How to Effectively Encourage Poles to Save for Retirement? The Use of Achievements of Behavioural Economics in the Construction of Employee Capital Plans*, „Problemy Polityki Społecznej” 2019, Vol. 45.

- Jedynek T., *The Role of Supplementary Retirement Savings in Reducing the Pension Gap in Poland*, „Economic and Environmental Studies” 2017, Vol. 17, No. 41.
- Jedynek T., *Wpływ wprowadzenia pracowniczych planów kapitałowych na wysokość przyszłych świadczeń emerytalnych w Polsce*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” 2018, nr 2 (137).
- Kawalec S., Błażuk K., Kurek M., *Jak mobilizować dodatkowe oszczędności emerytalne?*, Warszawa 2015.
- Koćwin J., *Zainteresowanie oraz opłacalność oszczędzania na emeryturę w III filarze*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review” 2017, t. 23, nr 3.
- Kolek A., Wojewódka M., *Poziom partycypacji w Pracowniczych Planach Kapitałowych*, Warszawa 2019.
- Kondzielnik O., Majka K., *Ryzyko wykluczenia emerytalnego pokolenia Y*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2019, nr 1 (31).
- Leśna-Wierszołowicz E., *IKE i IKZE jako dobrowolne formy gromadzenia oszczędności emerytalnych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 451.
- Leśna-Wierszołowicz E., *Rynek indywidualnych kont emerytalnych w Polsce*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2016, nr 44, t. 1.
- Leśna-Wierszołowicz E., *Rynek indywidualnych kont zabezpieczenia emerytalnego w Polsce*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica” 2016, t. 84.
- Leyshon A., Thrift N., *Geographies of Financial Exclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1995, Vol. 20, No. 3.
- Lusardi A., *Savings and the Effectiveness of Financial Education [w:] Pension Design and Structure: New Lessons from Behavioral Finance*, ed. O. Mitchell, S. Utkus, Oxford 2003.
- Lusardi A., Mitchell O.S., *Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications for Financial Education*, „Business Economics” 2007, Vol. 42, No. 1.
- Madrian B., Shea D.F., *The Power of Suggestion: Inertia in 401(k) Participation and Savings Behavior*, „The Quarterly Journal of Economics” 2001, Vol. 116, No. 4.
- Munnell A.H., Sundén A.E., Taylor C., *What Determines 401(K) Participation and Contributions?*, „SSRN Scholarly Paper” 2000, No. 2000–12.
- Panek T., Czapiński J., *Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, „Contemporary Economics” 2015, Vol. 9, No. 4.
- Papke L.E., *Participation in and Contributions to 401(k) Pension Plans: Evidence from Plan Data*, „Journal of Human Resources” 1995, Vol. 30, No. 2.
- *Pensions at a Glance 2015: OECD and G20 Indicators*, Paris 2015.
- *Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators*, Paris 2019.
- Petelczyc J., *Tworzenie pracowniczych programów emerytalnych w Polsce – zachęty i bariery*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” 2015, nr 3 (126).
- Pięnkowska-Kamieniecka S., *Specificity and Effectiveness of Employee Pension Programs in The Form of The Contract for The Employer Contributing The Employee Contributions To The Investment Fund*, „Olsztyn Economic Journal” 2010, Vol. 5, No. 2.

- PPK – rewolucja w oszczędzaniu. *Pracownicze Plany Kapitałowe jako standard na rynku pracy w dużych firmach*, 2019.
- Prosiński J., *Determinanty wykluczenia finansowego w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2018, nr 532, *Finanse i rachunkowość na rzecz zrównoważonego rozwoju*.
- Rooij M. van, Lusardi A., Alessie R., *Financial Literacy and Retirement Planning in the Netherlands*, „Journal of Economic Psychology” 2011, Vol. 32, No. 4.
- Rutecka J., *Dodatkowe zabezpieczenie emerytalne – charakterystyka i czynniki rozwoju*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 342.
- Rutecka J., *Realokacja czy nowe oszczędności? O efektach zachęt podatkowych w dodatkowym oszczędzaniu na starość w Polsce*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe” 2015, nr 1 (18).
- Scholz J., Seshadri A., Khitatrakun S., *Are Americans Saving Optimally for Retirement?*, „Journal of Political Economy” 2006, Vol. 114, No. 4.
- Solarz M., *Determinanty oraz sposoby ograniczania wykluczenia finansowego osób bezrobotnych*, „Optimum: Studia Ekonomiczne” 2014, nr 4 (70).
- Staniec I., *Ryzyko Emerytalne a Polski Dobrowolny System Emerytalny*, „Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” 2019, nr 21 (70).
- Stańczak-Strumiłło K., *Towarzystwa funduszy inwestycyjnych w rozwoju Indywidualnych Kont Emerytalnych i Indywidualnych Kont Zabezpieczenia Emerytalnego w Polsce*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2017, nr 5 (89).
- Szarfenberg R., *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, red. R. Szarfenberg, C. Żołądziewski, M. Theiss, Warszawa 2010.
- Szczepański M., *Alokacja ryzyka w PPE w Polsce*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Szopa B., Szopa A., *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe Polskie Towarzystwo Ekonomiczne” 2011, nr 11.
- Szuba M., *Pracownicze plany kapitałowe (PPK) – ratunek dla polskiego systemu emerytalnego?*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2019, nr 8.
- Szumlicz T., *Ubezpieczenia społeczne. Teoria dla praktyki*, Bydgoszcz–Warszawa 2005.
- Thaler R.H., Benartzi S., *Save More Tomorrow^{TM}: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving*, „Journal of Political Economy” 2004, Vol. 112, No. S1.
- *The 2018 Ageing Report Economic and Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016–2070)*, Luxembourg 2018.
- *Trwanie życia w 2018 r.*, Warszawa 2019.
- Witczak R., *Opodatkowanie IKE i IKZE jako formy gromadzenia środków emerytalnych oraz instrument optymalizacji podatkowej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 2012, t. 274.

Pension exclusion from the supplementary part of the Polish old-age security system – an analysis of the scale and extent of the phenomenon

The paper addresses the issue of exclusion from the supplementary part of the Polish pension system. The exclusion is understood as a lack of access as well as a lack of use of additional old-age security products. The main goal of the study is to estimate the scale of retirement exclusion from the supplementary part of the Polish pension system. In the course of achieving this goal, the idea of pension exclusion was conceptualized and the measures of the pension exclusion were proposed. As a result of empirical analyses, the degree of pension exclusion in Poland was assessed. It was found that only a few accumulate savings for retirement, and those who do so save far too little to ensure a satisfactory level of income in the future. At the same time, it was noted that the claim that the exclusion in the supplementary pension system is due to the formally limited availability of products for the accumulation of additional (supplementary) pension savings is unjustified. It was found that a high degree of pension exclusion from the supplementary pension system is conditioned by the lack of instruments for collecting supplementary pension savings and the low level of their real use. In addition, though it was found that while the design of the Employee Capital Plans [pracownicze plany kapitałowe, PPK] system results in limiting the scope and scale of exclusion from an additional part of the pension system, this program is not a complex remedy for exclusion from the supplementary pension system in Poland as such.

Key words: supplementary pension system, employee capital plans (ECP), third pillar, pension exclusion, financial exclusion